

Каховська О.В.**УДК 338.24:353.9****КОНЦЕПТ СУЧАСНОЇ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОСТІ ЯК ПРОДУКТУ
ТРИВАЛОГО ПЕРЕХІДНОГО ПРОЦЕСУ ЩОДО СУСПІЛЬНОГО
ПРОГРЕСУВАННЯ**

Вступ. В Україні з часу переходу у систему координат соціальної держави досить звучно на всіх рівнях заговорили про соціальні аспекти суспільного розвитку. Оскільки продуктом функціонування держави соціального спрямування виступає соціальність вона стала впродовж трансформаційного періоду предметом дискусій і метою дій управлінських структур по формуванню її підвалин у суспільстві. Звісно, що не існує та й не може існувати для будь-якої країни стандартний набір заходів щодо підпорядкування економічних перетворень соціальним пріоритетам. В кожній країні в силу відмінності у ресурсному забезпеченні, рівнях соціально-економічного розвитку та економічного потенціалу формуються свої специфічні проблеми, вирішення саме яких і має сприяти наданню соціальності якостей домінанти. Дійсно, ті соціалізаційні процеси, які проходять в економічному просторі України, є досить специфічними і не мають аналогів у світі. Справа у тому, що надання соціальності ринковим перетворенням здійснювалося і здійснюється не прямим, а інверсійним тобто зворотнім шляхом. Як того і слід було очікувати, саме на цих аспектах проблеми посилення соціальної функції зосереджена до останнього часу увага наукової і практичної думки країни.

Досить широкий спектр питань щодо посилення соціальної компоненти розвитку висвітлений у наукових працях О. Амоші, В. Бесєдіна, Д. Богині, З. Варналія, З. Галушки, В. Гейця, М. Герасимчука, В. Гришкіна, О. Грішнєвої, Г. Губерної, М. Долішнього, С. Дорогунцова, Н. Дєєвої, Т. Заяць, Ю. Зайцева, Б. Кваснюка, В. Мікловди, Е. Лібанової, Л. Лісогор, І. Лукінова, О. Новікової, В. Новікова, В. Онікієнко, В. Рибачка, М. Соколика, Л. Тимошенко, Л. Червоної, М. Чумаченко та багатьох інших. Між тим, при нібито відсутності проявів абстрагування від домінантності соціального в системі соціальних та економічних перетворень в країні так і не вдалося створити міцний прошарок середнього класу і, більш того, в умовах розвиненої промисловості постала проблема бідності, боротьба з якою вимагає значних коштів бюджету. Ці реалії свідчать на користь того, що питання реалізації державою свого соціального призначення є настільки багатограним і структурно складним, що деякі з них потребують наукового переосмислення та й відповідного упорядкування.

Формулювання мети статті та завдань. Надзвичайної актуальності набувають ті аспекти рішень проблеми справедливого суспільного устрою, змістом яких є не стільки абстрактні добробутні підходи, скільки реальна прагматика врахування життєвих інтересів конкретного індивіду як людини у розмаїтті її соціальних, політичних, економічних, соціальних, національних зв'язків з іншими людьми в суспільстві. До таких проблемних питань відноситься визначеність сутності і динаміки формування «соціальності». Справа у тому, що вона, як ніяка інша, сприймається досить протирічно і реалізується у способах та формах розбавлених незначною часткою гуманістичних імперативів. Гострота і болючість усвідомлення достатньої віддаленості від сьогодення, а то і нездійсненності взагалі питання розбудови суспільства добробуту на національних теренах обумовлює розчарування у відході від соціальних здобутків радянського часу, які населення сприймало в якості довічних, і ставить питання якісної визначеності сучасного стану в контексті потенцій формування і перспектив нарощування соціальності.

Метою статті є обґрунтування сутності категорії соціальність через призму ретроспективного дослідження детермінант прагнень до її запровадження і кваліфікаційне визначення сучасного стану щодо забезпечення її усталеної динаміки.

Виклад основного матеріалу. Питання соціальності і її забезпечення у розвитку не є принципово новим викликом часу. До сьогодення світовою спільнотою докладено багато зусиль відносно запровадження в наукову і практичну діяльність поняття «соціальність» і задіяння його для виміру міри цивілізаційності життя пересічного громадянина. Вся історія розвитку людства містить у собі постійну жагу порозуміння переваг і недоліків суспільного задоволення потреб, прагнень до виправлення деструкцій у формуванні добробутних потенцій в устрої суспільства через удосконалення організації суспільної системи та її управлінської надбудови.

КОНЦЕПТ СУЧАСНОЇ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОСТІ ЯК ПРОДУКТУ ТРИВАЛОГО ПЕРЕХІДНОГО ПРОЦЕСУ ЩОДО СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУВАННЯ

Людина є соціальною істотою, яка живе і діє в суспільстві. Вона існує одночасно і як індивід, і як член певної групи, і як абонент суспільства разом з іншими і їхніми та своїми власними потребами, інтересами, цілями та справами. За такого сприйняття місця людини у спільноті органічно поєднуються поняття людини й суспільства, індивідуального й соціального. Приведений опис формування і функціонування суспільства в цілому і окремих індивідів в його межах нашою метою є на певні ідилії. Виникає уявлення, що за приведених умов і дій суспільство прагне до рівноваги й перебуває у порівняно збалансованому стані. При цьому допускається, що невеликі коливання можливі, але в цілому суспільство рухається до стабільності. Індивіди орієнтуються на одні і ті ж норми, завдяки соціалізаційним заходам, певною мірою інтегровані в спільноту, слідує одним цінностям й виконують приписані їм суспільно-індивідуальні ролі. Щоби уникнути подібного сприйняття треба дещо розширити діяльнісно-практичні реалії суспільних відносин. Суспільне спілкування лише тоді задовольняє людину, коли індивідуальні і соціальні інтереси та потреби постають у якості внутрішньо вмотивованих. Суспільні відносини формуються під впливом діяльності і постають у більшості випадків як протилежність їй. І, якщо йти далі, то єдність і боротьба суспільних відносин та діяльності визначає характер суспільно-історичного процесу. А історичне життя за класичними канонами є процесом постійного виникнення й вирішення суперечностей в суспільних відносинах.

Із сукупної діяльності індивідів з тою чи іншою швидкістю формуються нові об'єктивні історичні обставини, які визначають зміни у суспільних відносинах в аспекті збалансування міри задоволення індивідуальних й суспільних потреб. Такий контекст несе в собі риси цивілізаційних зрушень, які проходять через ряд поколінь і переструктуровують суспільство. Хотілося б привернути увагу до вищевикладеного як методологічної бази щодо порозуміння сутності соціальності у розвитку суспільства і процесів руху до наближення і віддалення від неї.

Якщо не дотримуватися хронологічних вимог, а керуватися тільки певними фіксаціями еволюції людини щодо сумісної діяльності та життєустрою, то можна виокремити такі суспільні стани як аграрне суспільство (праобщина, родова та гетерогенна община, рабство, феодализм), індустріальне суспільство (капіталізм) та постіндустріальне суспільство. І на цьому шляху динамічного поступу можна виокремити гаму суперечностей з приводу розходження контурів бажаних і реальних умов суспільного життя.

Люди в праобщині і у витоках родової общини мали загальну власність і здійснювали рівномірний розподіл засобів до життя. Будь-яких привілеїв в спільнотах такого характеру не мав ніхто. Індивід розглядався як частина спільноти, яка неспроможна існувати автономно. Від людини вимагалось віддати все без залишку спільноті, а та вже визначалася з його потребами і мірою їх задоволення.

З часом на теренах родової общини з виділенням функцій старшого, а потім і беззаперечного вождя були реалізовані нехай і в примітивному вигляді можливості створення додаткового продукту. Реальністю стали паростки соціальної неоднорідності суспільства та майнова нерівність членів спільноти.

І саме від цієї реальності розпочинається відлік невідчутних для цього періоду часу феноменів соціального життя, які поступово набули ознак універсальних і існують у суспільстві незалежно від форм його організації. Ідеться зокрема про так би мовити кумулятивні соціальні феномени, а саме можливість здійснювати організований примус членів спільноти до діяльності та покори через відділення влади правителя від суспільства. Процес поступового упорядкування та організації суспільних відносин за певними правилами та нормами породив відносно самостійні і до того ж незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами та їх колективними поєднаннями.

В той же час нехай і нечисленні, але доступні дані засвідчують про суттєві відмінності не то, що в проявах, а і взагалі в сприйнятті параметрів соціальності в державному будівництві на різних ступенях розвитку. Вихідний емпіричний матеріал нам дають літературні джерела, створені у різні часові проміжки розвитку людства, та результати функціонування порівняно розвинених держав. Розкриття соціальних аспектів функціонування держави відбувається через низку характеристик щодо її прагнення матеріалізувати в території і населенні ідею досконалості суспільного життя. А те, що питання подібного характеру поставали засвідчують позиції філософів різного часу щодо реалій організації соціального порядку та ставлення до людини з її одвічними потребами.

Древньогрецькі мислителі зосереджували увагу на тому, що «...держави не створюються в цілях запобігання взаємних кривд або заради зручностей обміну, ... вона з'являється лише тоді коли створюється спілкування між сім'ями і родами заради благодатного життя, з метою досконалого і самодостатнього існування» [1, с. 234, 235]. Афіїнський філософ Платон (427-347 рр. до н.е.) з приводу відносин по вісі «держави-людина» висловився так: «Ми створюємо ... державу, зовсім не маючи на увазі зробити якусь особливо щасливим один з прошарків населення, навпаки, хочемо зробити такою всю державу в цілому» [2, с. 202]. Не менш ключова фігура стародавньої філософії Арістотель (384-322 рр. до н.е.) стверджував, що «...краще в прагненні до найкращого устрою держави: щоби громадяни мали спільно по можливості все...» [2, с. 467, 468]. Заслугою на увагу і ремарка філософа Стародавнього Китаю Конфуція (IV-III ст. до н.е.) «...якщо державою управляють правильно, то соромно бути бідним...» [3, с. 11].

На наш погляд, висловлені філософами забаганки відтворювали прояви відходів держави на той час від праобразів тих давніх держав, які були сформовані людськими осередками у Близькій Азії та Східному Середземномор'ї, Індокитаї, Центральній Америці, південному сході Європи й ідентифікувалися з «золотим віком» [4, с. 254], «первісним комунізмом» [5, с. 127] тощо.

Філософія завжди була ніби проривом із емпіричного, примусового і насильницького середовища до світу з цивілізаційним змістом. Факт розумового конструювання давніми філософами моделі держави з

соціальним підтекстом, від якої на їх погляд відійшли в процесі суспільної динаміки, впливає з невідповідності емпіричних даних бажаним. І дійсно, за приведеними формулами відносини окремого індивідуума і суспільства мали б будуватися на підвалинах взаємного проникнення, пронизування потреб окремої людини можливостями їх суспільного задоволення як безпосередньо, так і опосередковано. Але, як би ми не прагнули до підтвердження подібного взаємопроникнення, його не віднайти та і сама метафора не означає за реаліями тодішнього життя нічого іншого окрім наявності, існуючих поокремо, основної маси індивідів з тягарем життєвих проблем й держави.

Можна посылитися у цьому зв'язку на констатацію появи у суспільному співжитті маси соціальних суперечностей, які сформувалися всупереч усталеним канонам. Той же Конфуцій, підкреслюючи прояви асоціальності в державі, ставив за причину їх появи те, що «...правителі держави... ..опікуються тим, що у них мало людей, а не «...жалкують про нерівномірний розподіл... за рівномірного розподілу багатства немає бідних...» [3, с. 144].

З переходом у сучасну систему координат практично не змінився наголос на соціальній місії держави. Як для феодалізму, так і для капіталізму, а потім і соціалізму та посткапіталізму характерною прикметою у формуванні цивілізованого суспільства було все теж розшарування за різними ознаками.

Вивчення філософської та й наявної художньої літератури дозволяє стверджувати, що гуманістичний сенс держави не був облишений осторонь їхньої тематики до XIV-XV ст., але переводився з точки зору впровадження з землі на небеса. Біблейська сентенція «...і створив Бог людину за подобою Своєю...» проголошує не що інше, як рівність людей. З вивільненням від диктату християнської догматики знову почала створюватися ймовірна модель «правильного» співжиття на основі домінування держави, а затим і включення до нього і окремої людини.

У центрі уваги філософів Нового часу постала проблема узгодження індивідуального буття з суспільним. І в цьому контексті знову ж таки постає проблема розподілу як основна детермінанта соціального життя. Французький філософ Д. Дідро, актуалізуючи її писав, що «...чистому продукту рівномірно розподіленому, можна надати перевагу порівняно з його більшою масою, але розподіленою нерівномірно...» [6, с. 278]. «Щастя і нещастя народів, – стверджував французький філософ К. Гельвецій, – залежить не від більшої чи меншої кількості національних багатств, а від більш чи менш нерівномірного розподілу» [7, с. 229]. Італійський монах Т. Кампанелла навіть обґрунтував модель справедливого розподілу державою створеного суспільного продукту [8, с. 52 – 57].

Наприкінці XVII ст. сільськогосподарська техносфера почала замінюватися індустріальною, що вимагало нових форм соціальної організації. Відповідно цим змінам зазнала реконструкції і суспільна та науково-філософська думка, охоплюючи все різноманіття набутого досвіду і певних висновків. В суспільне життя було привнесено реальне економічне і соціальне поживлення. До певної міри ейфорія капіталізмом сприяла формуванню нових доктрин соціального устрою шляхом прагнень до посилення соціального призначення держави. Але, як того і слід було очікувати, суспільні негаразди, пов'язані з функціонуванням ринково налаштованих продуцентів, розкололи суспільство на групи, які умоглядно прагнули нібито одного, а саме поліпшення добробуту, але на принципово різних засадах і для окремого прошарку населення. Щодо напрямку пов'язаного з забезпеченням гармонічного розвитку на підґрунті капіталізму, то він власне відтворював повернення до абстрактної теорії.

І тільки наприкінці XIX ст., а особливо у XX ст. після кризи 1929 – 1933 рр., пошуки і обґрунтування шляху суспільного розвитку з соціальним підтекстом вагомо активізувалися. Справа у тому, що криза кінця 20-х – 30-х рр. не була звичайною циклічною рецесією, а надзвичайно складним зломом складеної системи ринкового господарювання з призупиненням усіх ринкових важелів, які поставили під загрозу життєздатність капіталізму взагалі. Ці і інші супутні катаклізми примусили по-новому поглянути на рецепти лікування економіки з задіянням соціального потенціалу держави.

Історична обстановка того часу вимагала розробки теорій «трансформації капіталізму». Відомий американський філософ, професор Гарвардського університету Д. Белл підкреслював, що тільки для 60-х – 70-х рр. XX ст. характерною була поява понад двадцяти визначень суспільства з проявами соціальності з префіксом «пост» [9, с. 157]. Більш того, реальією стало повернення практично повністю соціалізованих суспільств до неповної форми соціалізації. І знову ж, як і тисячі років тому навіть у цих соціально трансформованих та й достатньо соціалізованих суспільствах «соціальність» ідентифікується з тривалими процесами «...спрямованими на зменшення диференціації й інтеграції...» [10, с. 6]. У розбудованому на Заході так званому «суспільстві двох третин» питома вага бідних коливалася в межах від 13 до 20 % і, зокрема, в США – 13,5 %, в Німеччині до бідних належало 18,6 %, а у Франції – 20 % населення [11, с. 365]. В майновій піраміді радянського суспільства наприкінці 80-х рр. XX ст. нараховувалося до 86,5 % бідних [12, с. 4]. Світовий досвід засвідчує, що порогом люмпенізації населення є 10 ÷ 14,5 % бідних [13, с. 122; 14, с. 15].

Контури того, що ми пов'язуємо з розвитком цивілізації характеризуються, перш за все, змінами у добробуті людини. За своїм етимологічним значенням слово «добробут» пов'язується з матеріально-побутовим забезпеченням або достатком [15, с. 307], тобто відсутністю нужди, нестатків [15, с. 322, 794]. Ми акцентуємо увагу на цих визначних тлумаченнях добробуту, які не передбачають винятків щодо наявності бідних прошарків населення.

Ця констатація у поєднанні з досягнутими реальіями у русі доунормованих бідністю параметрів соціальності окреслює її як категорію гетерогенного характеру. Зміст гетерогенності полягає у відтворенні через соціальність протилежних цілей, інтересів, бажань окремих індивідів та спільнот, індивідів і суспільства, а також соціальних груп і суспільства. Більш того, введення категорії гетерогенності відводить

КОНЦЕПТ СУЧАСНОЇ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОСТІ ЯК ПРОДУКТУ ТРИВАЛОГО ПЕРЕХІДНОГО ПРОЦЕСУ ЩОДО СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУВАННЯ

від відносин антагонізму і логічно набуває характеру константи, яка має місце у всі моменти прояву і існування соціального на різних етапах суспільного розвитку і не зникне в перспективі.

За визначенням відомих фахівців з суспільного розвитку «...тенденція до нерівності є більш прогресивною і перспективною. ...відносно рівності людство досягнуло своєї вершини в сучасних країнах заходу. Це стеля. В подальшому можливі лише два шляхи: або докласти зусиль і як можна довше утримуватися на цьому критичному рівні, або розпочати новий прогрес, але прогрес нерівності. Прогрес нерівності неминучий» [16, с. 430, 431]. Висловлюються і думки, за якими нерівність у розподілі доходів є необхідною передумовою високих темпів зростання [17, с. 151]. Проте не всяка нерівність виступає джерелом динамічного поступу. Загальною вимогою для всіх країн, які торують соціальноорієнтований шлях за умови достатності грошових доходів для підтримання рівня життя за зразками мінімальних цивілізаційних стандартів найменш забезпеченої частини населення, розрив між доходами 10 % найбільш багатих прошарків населення і 10 % найбільш бідних не може перевищувати 8 разів [18, с. 413], а за ствердженням інших 10 разів [19, с. 241].

Чи можна прийняти досягнення подібної диференціації населення як рух до ідеального суспільства? З цього приводу досить інформативним є вислів Д. Сороса: «Ідеальне суспільство в принципі недосяжне. Ми повинні задовольнятися тим кращим, що ми можемо мати» [20, с. 164]. До певної міри думку відомого фінансиста і багатьох інших подібних їй можна було б сприйняти у якості впевненості, що розвиток людства проходить у напрямку, відповідаючому сподіванням і надіям людства. Проте приналежність до найвищого прошарку багатих та й роздуми не про сучасне, а про майбутнє примушують керуватися нею як прагненням до зміцнення власних суспільних позицій.

Ми ж виділили у приведеній ним формулі таку змістовну частину як наявність ідеалу, до якого рухається світова спільнота в цілому і кожна країна зокрема. І оскільки він не досяжний суспільство знаходиться між двома так би мовити віртуальними ідеальними станами у перехідному періоді, який за визначенням фахівців «...може тривати десятиліття, століття або тисячоліття» [21, с. 16]. В процесі переходу від примітивного господарства до порівняно розвиненої економіки і пошуком адекватної зростаючим потребам формі оволодіння природними і суспільними ресурсами формувалася модель довготривалої і соціально спрямованої динаміки, головним проявом якої є прогресуюча диференціація населення за доходами. І в цій констатації важливо побачити не лише суто теоретичні есенції, а й реальну практику, пов'язану зі змінами конфігурації нерівності, яка постає сукупністю рухів спрямованих як вперед, так і назад, але таким чином, що загальний тренд соціальності набуває чіткого вектору при охопленні багатьох поколінь.

Отже, соціальність не є безпосереднім «благам усупільнення» і показником добробуту чи то рівня життя. Соціальність за сучасним підходом – це одночасно як процес, так і результат об'єктивованих гетерогенних відносин, що виникають між людьми в ході діяльного спілкування незалежно від волі й свідомості і спрямованих на зменшення неприйнятної асиметрії у їх доходах.

Висновки. Хотілося б привернути увагу до вищевикладеного як методологічної бази щодо порозуміння цілі й механізму розвитку суспільства і соціальності у ньому. Маємо бути свідомими того, що соціальність, з переходом у систему координат соціальної держави, стає результатом і домінантою її дій по забезпеченню власного соціального призначення. Соціальність зумовлюється взаємозв'язком між нерівними у вихідному стані, а тому взаємозалежними індивідуумами, які потрібні один одному для досягнення індивідуальних цілей через спільні. Заснована на засадах нерівності сумісна діяльність вимагає забезпечення за її результатами та його розподілом хоча б приблизної відповідності здібностям людини та її вкладу. Це надзвичайно складна і разом з тим надзвичайно важлива в контексті забезпечення соціальної інтеграції соціально-економічна і політична проблема. Нехтування нею і підтримування через недосконалий розподіл доходної нерівності призводить до масштабної бідності і спричиняє соціальне напруження. Слід підкреслити і факт того, що запроваджені державою заходи щодо вирівнювання доходів через соціальні трансферти не є проявом соціальності, а лише потугами в її істинному напрямку.

За такого методологічного формату сприйняття соціальності постає новий ракурс щодо осмислення соціальної динаміки на національних теренах і можливостей надання їй змін керованого характеру. З самого початку трансформаційних перетворень ставка лише на ринкові само регулятори не могла привести не то що до соціальної динаміки, а навіть до соціальної стійкості. Тому, можна вважати закономірним значне розшарування населення, прояви соціального відторгнення і масштабної бідності. Але таким же закономірним, в силу наявності еталонів доходної нерівності, має сприйматися запровадження регуляції соціальності державними інституціями.

Джерела та література:

1. Мир философии : книга для чтения : в 2-х ч. – М. : Политиздат, 1991. – Ч. 2 : Человек. Общество. Культура. – 624 с.
2. Древнегреческая философия: от Платона до Аристотеля : пер. с лат. и древнегреч. – М., Харьков : АСТ; Фолио, 2003. – 829 с.
3. Конфуций. Суждения и беседы / Конфуций; [пер. с кит.]. – СПб. : ООО «СЗКЭО», 2004. – 192 с.
4. Асмус В. Ф. Античная философия : учеб. пособие / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 1976. – 544 с.
5. Большой энциклопедический словарь : в 2-х т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2. – 768 с.

6. Diderof D. Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Arts et des Métiers : t. 7 / D. Diderof. – Paris : Chez Briasson, 1757. – 406 p.
7. Helvétius. Oeuvres completes. Nouvelle edition : IV t. / Helvétius. – Londres, 1781. – 564 s.
8. Кампанелла Томазо. Город Солнца / Кампанелла Томазо. – М., 1954. – 525 с.
9. Bell D. The Cultural Contradiction of Capitalism / D. Bell. – L. : Heinemann, 1976. – 301 s.
10. Елиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Н. Елиас. – М., СПб. : Университетская книга, 2001. – Т. 1 : Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – 332 с.
11. Ломакин В. К. Мировая экономика : учеб. для вузов / В. К. Ломакин. – М.: Финансы; ЮНИТИ, 1998. – 727 с.
12. Зайченко А. Имущественное неравенство / А. Зайченко // Аргументы и факты. – 1989. – № 27. – 26 с.
13. Социальная политика : учеб. / под общ. ред. Н. А. Волгина. – М. : Экзамен, 2003. – 736 с.
14. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління : монографія / О. Г. Осауленко, О. Ф. Новікова, Н. С. Власенко, І. В. Калачова та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості, Держкомстат України. – К., Донецьк : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 656 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови : з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
16. Зиновьев А. А. Логическая социология: избранные сочинения / А. А. Зиновьев. – М. : Астрель, 2008. – 606 с.
17. Тодаро М. П. Экономическое развитие : учеб. для экон. вузов / М. П. Тодаро; [пер. с англ.]. – М. : Экон. ф-т МГУ; ЮНИТИ, 1997. – 667 с.
18. Національна економіка : підруч. / за ред. П. В. Круша. – К. : Каравела; Піча Ю. В., 2008. – 416 с.
19. Гусаров Ю. В. Управление: динамика неравновесности / Ю. В. Гусаров. – М. : Экономика, 2003. – 382 с.
20. Сорос Д. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Д. Сорос; [пер. с англ.]. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 262 с.
21. Перехідна економіка : підруч. / В. М. Гець, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; за ред. В. М. Гейця. – К. : Вища шк., 2003. – 591 с.